

Эмирдаг Угур

Ч.АЙТМАТОВДУН «КЫЯМАТ» ЖАНА О.ПАМУКТУН «БАЙКУШТАРДЫН МУЗЕЙИ» РОМАНДАРЫНДАГЫ ЭКИ СОСТАВДУУ СҮЙЛӨМДӨРДҮН ТУРУКТУУ ЯДРОСУ ЖАНА МОДЕЛДИК ПРИНЦИПТЕРИ

Эмирдаг Угур

ЯДЕРНЫЕ ОСНОВЫ И ПРИНЦИПЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ ДВУСОСТАВНЫХ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В РОМАНАХ Ч.АЙТМАТОВА «ПЛАХА» И О.ПАМУКА «МУЗЕЙ НЕВИННОСТЕЙ»

Emirdag Ugur

STABLE CORES AND MODEL APPROACH IN TWO-MEMBER SENTENCES IN «THE SCAFFOLD» OF CH.AITMATOV AND «THE MUSEUM OF INNOCENCE» OF O.PAMUK NOVELS

УДК: 494.3-561

Илимий макалада изилдөөчү тарабынан Ч.Айтматовдун «Кыямат» жана О.Памуктун «Байкуштардын музейи» романдарындагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн туруктуу ядросу, структуралык өзгөчөлүктөрү жана моделдик принциптери ар тараптан иликтенет. Ошондой эле жогоруда аты аталган жазуучулардын чыгармаларынын текстинде арбын жолугуучу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн урунттуу типологиялык белгилери аныкталып, кыргыз жана түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн негизги структуралык типтери салыштырылат.

Негизги сөздөр: негизги кор, семантикалык база, позиция, стилистикалык кызматы, реалдуу жагдай, предикативдик абал, универсалия, тилдик база, лексикалык кор, сүйлөмдүн баш мүчөлөрү, синтаксистик бирдиктер, тилдин эстетикалык кызматы, жөнөкөй сүйлөмдөр, грамматикалык формалардын динамикасы, ээ жана баяндооч, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү, сүйлөмдүн иерархиясы, баяндоочтун доминанттуулугу, сүйлөмдөгү сөздөрдүн тизмеги.

В данной статье подвергаются тщательному анализу структурные особенности двусоставных простых предложений и их моделирование в произведениях Ч.Айтматова и О. Памука. В то же время, исследователем анализируются типологические признаки простых предложений в тексте произведений вышеуказанных писателей и предпринята попытка выявить основные типы простых предложений в кыргызском и турецком языках.

Ключевые слова: основной лексический фонд, семантическая база, пропозиция, стилистические функции, языковая база, лексический фонд, главные члены предложения, синтаксические единицы, эстетическая функция языка, простые предложения, динамика грамматических форм, подлежащее и сказуемое, второстепенные члены предложения, доминантность сказуемого, порядок слов в составе предложения.

In this scientific research were analysed in various perspectives the model approaches, stable cores and structural peculiarities of simple sentences in “The Scaffold” of Ch.Aitmatov and “The museum of innocence” of O.Pamuk novels. In the same way were determined the basic typological signs in simple sentences frequently met in novels mentioned above and also was compared the main structural types of simple sentences in Kyrgyz and Turkish languages as well.

Key words: principal law, semantic base, proposition, stylistic function, real conditions, predicative status, universal, linguistic base, lexical basis, principal part of the sentence, syntactic unit, linguistic aesthetic function, simple sentences, dynamics of grammatical forms, subject and predicate, determinant part of the sentence, hierarchy in a sentence, dominancy of predicate, line of the words in a sentence.

Ч.Айтматов «Кыямат» жана О.Памуктун «Байкуштардын музейи» романдарында орток лексикалык кыргыз жана түрк тилдеринин негизинде каралышы жана негизги кордун бүтүндөй чыгармалардын семантикалык базасын кучагына алуусу лингвистикалык фактор болуп саналат. Анткени кыргыз тилин же түрк тилин чыгарманын текстери аркылуу чагылдуусу жана салыштырылуусу иликтөөнүн реалдуу негизи катарында кызмат кыла тургандыгын унутта калтырууга болбойт.

Бизге белгилүү болгондой табигый тилде сүйлөмдөрдүн саны чексиз жана алардын узундугунун дагы аякталган чегин көрсөтө албайбыз. Демек белгилүү илимпоз Ю.Д. Апресяндын пикири айныксыз: “Биз жакшы билебиз ар бир тилде эсте калган жана кагаз бетине түшүрүлгөн сүйлөмдөрдүн саны эсепсиз. Кантсе да, тилди алып жүрүүчүнүн же болбосо сүйлөөчүнүн сүйлөм жаратуу мүмкүнчүлүгүн реалдуу жагдай алкагында салыштырып кароо жана жалгаштыруу жана идеалдуу жагдайды моделдештирүү кандайдыр бир өлчөмдө синтаксистик багыттагы айрым маселелердин чечилүүсүнө алып келмекчи. Ошондуктан бир жобону жакшы түшүнүүгө туура келет. Демек кайсы бир тилде жөнөкөй сүйлөмдүн горизонталдык өлчөмүн көрсөткөн так көрсөткүч жокко эсе” [1, 85-б.). Демек, кандай гана тилде болбосун, же көркөм чыгармаларды салыштыруу тармагында жөнөкөй сүйлөмдөрдүн чегин кармануучу стандарт болбойт.

Meraketme ↔ **Быкшыган от**
Bos ver ↔ **Жутунган карышкыр**
Biraz sustuk ↔ **Ал кийинчерээк болор**

Жогоруда Ч.Айтматовдун жана О.Памуктун аталган чыгармаларындагы сүйлөмдөрдөгү этиштин

формалары предикативдик абалда келүүсү, -ган мүчөлөрүнүн кайталануусу жана түрк тилдериндеги *эм* жана *-ма (ме)* менен колдонулушу салыштырылып жаткан тилдердеги сүйлөм мүчөлөрүнүн комбинативдик жактан чексиз экендигинен кабар берет.

Ошондуктан да жалпы түрк тилдериндеги жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделин көрсөтүүчү негизги компоненттер универсалия катарында таанылган күндө деле ар бир жөнөкөй сүйлөм өзүнүн ресурстарынын эсебинен деле узара берет. Мисалы, *кар мүшкөн* → *меребелге кар оор мүшкөн* ↔ *cok yasidi* → *Seni cok dusundum* деген сүйлөмдөрдө бир логикалык предикатты берүү үчүн сүйлөмдүн өзүнүн ресурстарын колдонуу менен жөнөкөй сүйлөмдөрдүн грамматикалык жактан да, семантикалык жактан да кенейүү мүмкүнчүлүктөрүнө күбө боло алабыз.

Тил таануу илиминдеги модел маселесин камтыган учурларына токтолсок, сүйлөмдүн структурасын теориялык жактан изилдөө сүйлөмдүн моделин түзүүгө алып келет эмеспи, б.а., бул багыттагы изилдөөлөр сүйлөмдүн структурасын белгилүү өлчөмдө чагылдырып турган абстракттуу теориялык схеманын жаралышына алып келген. Албетте ар бир чыгарма тилдик составы боюнча сиситеманы түзүү менен тилдик материалдын эсебинен жарала турган интеллектуалдык тутум болгондуктан биз алдын ала жалпы тил илиминдеги моделдештирүүнүн теориялык базасына кайрылууну туура деп эсептейбиз. Арийне, сүйлөмдүн кенири колдонулган моделдерине төмөнкүлөр кирет:

1. сүйлөм мүчөлөрүнүн модели;
2. Ч.Фриздин дистрибутивдүү модели;
3. түздөн-түз түзүүчүлөрдүн модели;
4. Н.Хомскийдин трансформациялык модели.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн модели боюнча **баш** жана **айкындооч** мүчөлөрүнө бөлүү традициялык формада кенири колдонулуп жана ошол жагдайдын негизинде структуралык багыттын өкүлү Ч.Фриз андан тагыраак дистрибутивдүү моделди иштеп чыккандыгы белгилүү (Fries, 1952). Бирок бул модел аркылуу да Ч.Айтматовдун жана О.Памуктун чыгармаларындагы кээ бир сүйлөмдөргө так анализ берүү кыйынчылыкка турмакчы. Анын негизги кемчилиги бул моделдеги сүйлөмдөр белгилүү форманын кандайдыр бир классындагы сөздөрдүн жөнөкөй эле ирети катары берилген. Фриз тарабынан берилген сүйлөм түзүлүшүнүн формуласында сүйлөмдөгү сөздөрдүн бири-бирине карата алган орду гана эске алынган. Сөздөрдүн синтаксистик байланышы чагылдырылган эмес. Мына ошондуктан биздин салыштырма изилдөөбүздөгү айрым учурда жолугуучу: *Gel bak* → *Kemal gitsin* → *Berberde gordum* ↔ *сары тегерек ай туру* → *жерге көк сур шооласын чачты* сыяктуу сүйлөмдөрдүн

структуралык табиятын аныктоо кыйынчылыкты туудурмакчы.

Синтаксистик лингвистикадагы жөнөкөй сүйлөмдүн эн кеңири тараган моделдеринин бири катары орус илимпозу Н.А. Слюсарованын тикеден тике катыштагы компоненттик түзүүчүлөрдүн тутуму катарында таанылган модели эсептелинет (Слюсарова, 1960). Синтаксистик типологияда, айрыкча тектеш тилдердеги айрым көркөм тексттерди салыштырууда дистрибутивдүү моделдин кемчиликтери аздыр-көптүр түздөн-түз түзүүчүлөрдүн моделинде жоюлат. Ошондуктан жогоруда аты аталган окумуштуу тарабынан сунушталган моделде сүйлөм сөздөрдүн тизмеги катары эмес, сүйлөм мүчөсүнө бөлүштүрүүнүн иерархиясы, субординативдик тизмеги катары каралат жана мүчөлөштүрүү полиполярдик принциптин алкагында аныкталат. Албетте бул учурда структуралык жактан окшош, семантикалык жактан ар башка конструкцияларды айырмалап берүү кошумча кыйынчылыктар менен коштолот.

Кийинки мезгилде батыш тилчилеринин эмгектеринде актуалдашкан Н.Хомскийдин трансформациялык моделинде жогоруда биз тарабынан саналган айрым кемчиликтер такталып, терен анализге алынган (Хомский, 1962). Аталган формалдык схеманын өзгөчөлүгү ар кандай сүйлөмдөрдүн түзүлүшүндөгү байланышты жана айырмачылыкты жалпылаштырат. Бул модель синтаксистик денгээлде “ядролук компоненттерди” таасын ачыктайт. Трансформациялык модель аркылуу окшош оболочканын ичиндеги структуралык жактан гана эмес, маанилик жактан дагы окшошпогон сүйлөмдөр типологиялык жактан ажырымга ээ болгондугу байкалат.

Адабияттар:

1. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. - М.: Наука, 1966. - С. 305.
2. Ахманова О.С. К вопросу о словосочетании в современном английском языке // Изв. АН СССР. Отд. лит. и яз. - 1950. - Т. 9, вып.6. - С. 476-491.
3. Будагова З. Азербайджанский язык. - М., 1967.
4. Дмитриев Н.К. Башкирский язык. - М., 1948.
5. Сепир Э., Язык. Введение в изучение речи. - М.: Кр. пролетарий, 1934. - С. 223.
6. Слюсарева Н.А. Лингвистический анализ по непосредственно составляющим [Текст] / Н.А.Слюсарева // Вопр. языкознания. - 1960. - №6. - С. 100-107.
7. Теньер Л., Основы структурного синтаксиса. - М.: Прогресс, 1988. - С. 656.
8. Харрис З.С. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре // Новое в лингвистике. - М., 1962. - Т.2. - С. 528-636.
9. Хомский Н. Несколько методологических замечаний о порождающей грамматике. - Вопр. языкознания. - 1962. - №4. - С. 110-122.

Рецензент: к.филол.н., доцент Эргешбаева Н.А.